

*Меркулова Ю. В.,
к. ю. н., доцент, доцент кафедри психології та педагогіки
Одеського державного університету внутрішніх справ*

ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ НА ПІДСТАВІ УГОД

Анотація. Статтю присвячено вивченню історії та сучасного стану кримінального провадження на підставі угод. Розглянуті історичні етапи змін правовідносин потерпілий – правопорушник та їх залежність від тлумачення об'єктивної та суб'єктивної сторони злочину, від звичаїв та суспільної думки на різних етапах розвитку суспільства, а також теперішній стан проблеми.

Ключові слова: потерпілий, кримінальне провадження на підставі угод, юридичний конфлікт.

Постановка проблеми. Історія юриспруденції має справу з договірними відносинами між потерпілим і підозрюваним (обвинуваченим) з давніх пір. Але в давнину державна влада не втручалася в суперечки між приватними особами. Реагувати так чи інакше на образі було справою самого ображеного. Своїми діями злочинець віддавав себе на свавілля ображеного; сама особа злочинця була об'єктом для помсти, причому вид злочину був байдужий – завдання майнової шкоди, поранення чи особистої образи, в усіх випадках потерпілий мстив безпосередньо самому кривдникові: особисто його карали за злочин. У такому вигляді вперше виникло поняття відповідальності однієї особи перед іншою [1, 378]. Далі в цій статті ми маємо за мету розглянути історичні етапи змін правовідносин потерпілий – правопорушник та їх залежність від тлумачення об'єктивної та суб'єктивної сторони злочину, від звичаїв та суспільної думки тої чи іншої доби, а також теперішній стан проблеми.

Викладення основного матеріалу. Почнемо з етапу дії правила таліона («око за око, зуб за зуб»). Як відомо, за Римським правом існувало правило: «Вільних людей, спійманих у крадіжці на місці злочину, піддавати тілесному покаранню й видавати [головою] тому, у кого здійснена крадіжка, рабів же карати батою і скидати зі скелі; але [відносно неповнолітніх]: або піддавати їх за розсудом претора тілесному покаранню, або стягати з них відшкодування збитків» [2]. Таким чином, на ранніх етапах розвитку права зобов'язання із деліктів було суворо особистою відповідальністю того, хто вчинив правопорушення, причому в цій відповідальності майновий елемент не відігравав визначальної ролі.

Коли особа, що заподіяла каліцтво, підлягала таліону, коли злодій, захоплений на місці злочину, або боржник, що не сплатив позиченої суми, віддавалися в розпорядження кредитора, то примітивне право,

що встановлювало ці норми, не стільки турбувалося про відшкодування майнової шкоди, скільки реалізовувала установку про зобов'язання як особисте підпорядкування боржника кредитором. Звідси стягнення покладається на особу, а не на майно [3, 382].

З позицій юридичної психології таке правило не знімало напругу, а підсилювали її, адже злочинець, якому причиняли такі ж або ще більші страждання, за правилом таліона спричиняли каліцтво, чим створювали нову конфліктну ситуацію. У цієї особи теж могло виникнути бажання помститися своїм кривдникам. Круг замикався. Тому правило віддавати злочинця на волю та милість скривдженого з часом себе вичерпало.

Згодом, завдяки розвитку товарообороту, держава починає втручатися в сферу правовідносин потерпілий – правопорушник й спочатку обмежує, а потім і зовсім забороняє помсту; замість неї встановлюються відомі приватні (ті, що йдуть на користь ображеного) штрафи. Те, що раніше було добровільним, тепер стає обов'язковим. Державна влада природно бере на себе завдання гарантувати отримання ображеним установленого штрафу. І ось тут-то вперше виникає юридичний стан боргового зобов'язання: кривдник повинен, зобов'язаний сплатити потерпілому штраф (роєпа). Але невиконання цього зобов'язання ще довго спричиняє за собою наслідки, подібні до тих, які виникали раніше при невиконанні добровільної угоди про викуп, тобто помсти або вміщення боржника у «боргову яму» й знущання над ним. Виступаючи зі своїми обмеженнями й заборонами помсти, державна влада на перших порах діє дуже обережно: всі її заборони можуть виявитися безсилими там, де вони мають справу із гнівом ображеного. Тому норми про відносини з деліктів мають тривалий час змішаний, перехідний характер, і саме такою змішаною перехідністю відмічено старе римське право [3, 378].

Поступово держава заборонила помсту й замінила її на штраф з порушника. Потерпілий починає одержувати задоволення в грошовій формі – помсту замінює вигода [4]. Це стало можливим, оскільки з розвитком економіки суспільство дійшло висновку, що покарання боржника навіть смертю не відшкодовує заподіяних кредитором майнових збитків. Набагато краще й вигідніше замість фізичної розправи примусити боржника до відшкодування заподіяних збитків, відповідати

власним майном. Так, особиста відповідальність замінюється майновою, за злочин винний відповідає своїм майном, а не тілом [5, 151].

З позицій юридичної психології ми бачимо. Що замкнене коло кровавої помсти й ескалації конфлікту, який виникав за правилом таліона, нові норми права, давали можливість за рахунок матеріальної компенсації спочатку зменшити конфлікт, а за плином часу і взагалі його нейтралізувати. Стало вигідніше замість фізичної розправи примусити боржника до відшкодування заподіяних збитків, відповідати за злочин власним майном.

Поступово зароджувалися і компромісні правовідносини, які виникали із деліктів, коли з'являлися альтернативні варіанти відповідальності. Відповідні приклади ми знаходимо в розширеній редакції Руської Правди, яка містить деякі підстави звільнення порушника від кримінальної відповідальності на підставі угоди між сторонами. Зокрема, закріплювалась норма, згідно з якою особа, що незаконно розтратила чужі гроші або товари, могла бути звільнена від відповідальності за цей злочин, якщо приймала зобов'язання відшкодувати завдані збитки (при цьому дозволялося навіть здійснення таких виплат і в розстрочку) [6, 32].

Як вбачається, мова в цьому випадку могла йти як про примирення осіб, так і про каяття винного. Це свідчить про те, що в цей період суспільного розвитку головно увага приділялася не покаранню винного, а, як відзначають дослідники законодавства цього періоду, відшкодуванню збитків потерпілому та його родичам, поповнення державної казни [7, 84].

Поступового розвитку набуває компроміс в нормах про припинення кримінального переслідування, зокрема шляхом розширення кола підстав для цього. Згідно зі ст. 14 «Судебника Великого князя Казимира» (1468 р.), у випадку вчинення вперше крадіжки речей не великої вартості дозволялося не карати злодія, якщо він відшкодував завдані збитки (повертав майно потерпілому або здійснював компенсацію іншим чином) [8, 58].

Норми права, які передбачали компроміс, було відтворено і в Литовському статуті 1588 р. Цей Статут передбачав можливість звільнення від кримінальної відповідальності винного у згвалтуванні, якщо потерпіла жінка висловлювала згоду вийти за нього заміж [9, 80].

Досить вагомим кроком у розвитку кримінального та кримінально-процесуального законодавства стали положення, закріплені у III розділі «Права, по которым судится малороссийский народ», згідно яких суд міг звільнити від кримінальної відповідальності учасника злочинного угруповання за умов дієвого каяття та його сприяння викриттю злочинів [9, 211]. У зв'язку з вищезначеним ми можемо констатувати те, що почався новий етап вирішення деліктів – етап пошу-

ку компромісних рішень конфліктів, які виникали в результаті вчинення злочинів.

У подальшому в більшості країн світу держава повністю взяла на себе право вирішувати долю осіб, які вчинили злочини відносно потерпілих. Такий каральний ухил призводив до збільшення кількості тюрем і колоній, де утримувалися в'язні, до одержання ними нового кримінального досвіду і одночасно до погіршення механізму відшкодування матеріальних та моральних збитків потерпілим. І тому виникла потреба у вдосконаленні правового механізму зазначених вище правовідносин в інтересах насамперед потерпілої сторони.

Компромісні відносини на довірчій основі достатньо широко використовуються в кримінальному процесі країн з давніми ринковими відносинами, зокрема в англосаксонській моделі права. Вони використовують компроміс стосовно обвинувачення, міри покарання, винуватості особи. Характерним є те, що в США, наприклад, на основі компромісів вирішуються більше чим 90 % від усіх кримінальних справ.

Найпоширенішим видом угод з правопорушником є договір із прокуратурою, відповідно до якого остання знімає з обвинуваченого частину обвинувачення або змінює кваліфікацію злочину на менш тяжкий в обмін на визнання обвинуваченим своєї вини та сприяння розкриттю інших злочинів. За іншим видом угод особа отримує від прокуратури «іммунітет» в обмін на показання проти співучасників. В США таку угоду називають перетворенням злочинця на свідка обвинувачення [10].

В історичному аспекті необхідно також зазначити, що у 1999 році Рада Європи прийняла Рекомендацію «Про медіацію у кримінальних справах», щоб сприяти країнам-учасникам у питаннях становлення або подальшого розвитку практики медіації [11, 189]. Європейський Союз в 2001 році прийняв рішення «Про становище жертв злочинів у кримінальному судочинстві», у відповідності до якого до 22 березня 2006 року кожна держава-учасниця ЄС повинна була у своєму законодавстві закріпити можливість проведення медіації (одна з форм відновного правосуддя) у випадках вчинення злочинів.

Економічна та Соціальна Рада ООН 24 липня 2002 року прийняла Резолюцію «Про основні принципи використання відновного правосуддя у кримінальних справах», яка закликала держави-учасниці ООН розробити стратегії та політику, спрямовану на впровадження відновного правосуддя [12].

В Україні інститут примирення також знайшов свій розвиток. Так, відповідно до ст. 8 Кримінально-процесуального кодексу України 1960 року був передбачений порядок звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням обвинуваченого, підсудного з потерпілим. В чинному КПК України з'явилася глава 35 – «Кримінальне про-

вадження на підставі угод», і якщо за попереднім Кодексом могла мати місце угода про примирення між обвинуваченим, підсудним та потерпілим, то тепер з'явився новий вид угоди – між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості, що свідчить про стійку тенденцію вітчизняного кримінального судочинства до розширення інституту угод в кримінальному провадженні.

Відповідно до ст. 469 КПК України слідчий, прокурор зобов'язані поінформувати підозрюваного, потерпілого про їх право на примирення, роз'яснити механізм його реалізації та не чинити перешкод в укладенні угоди про примирення. Угода про примирення може бути укладена за ініціативою потерпілого чи підозрюваного, обвинуваченого.

Домовленості стосовно угоди про примирення можуть проводитися самостійно потерпілим і підозрюваним, обвинуваченим, захисником і представником або за допомогою іншої особи, погодженої сторонами (за винятком слідчого, прокурора або судді). Слідчий, прокурор зобов'язані поінформувати підозрюваного, потерпілого про їх право на примирення, роз'яснити механізм його реалізації та не чинити перешкод в укладенні угоди про примирення.

Угода про примирення між потерпілим та підозрюваним, обвинуваченим може бути укладена у провадженні щодо кримінальних проступків, злочинів невеликої і середньої тяжкості та у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення. Укладення угоди про примирення може ініціюватися в будь-який момент після повідомлення особі про підозру і до виходу суду до нарадчої кімнати для ухвалення вироку. З позицій юридичної психології головну увагу слід приділити визнанню порушником своєї провини та бажання отримати прощення потерпілого і відшкодувати йому завдану шкоду. З іншого боку, прощення кривдника, особливо у випадку завдання немайнової шкоди – не просте рішення, яке вимагає від потерпілого великодушності.

У разі недосягнення згоди щодо укладення угоди факт її ініціювання і твердження, висловлені з метою її досягнення, не можуть розглядатися як відмова від обвинувачення або як визнання винуватості.

У випадку, якщо кримінальне провадження здійснюється щодо кількох осіб, які підозрюються, обвинувачуються у вчиненні одного або кількох кримінальних правопорушень, і згода щодо укладення угоди досягнута не з усіма підозрюваними, угода може бути укладена з одним (кількома) з підозрюваних, обвинувачених. Кримінальне провадження щодо особи (осіб), з якими досягнуто згоди, підлягає виділенню в окреме провадження.

Якщо в кримінальному провадженні беруть участь кілька потерпілих від одного кримінального правопорушення, угода може бути укладена та затверджена лише з усіма потерпілими.

Якщо в кримінальному провадженні беруть участь кілька потерпілих від різних кримінальних правопорушень, і згода щодо укладення угоди досягнута не з усіма потерпілими, угода може бути укладена з одним (кількома) з потерпілих. Кримінальне провадження щодо особи (осіб), яка досягла згоди, підлягає виділенню в окреме провадження.

Всі перераховані умови основані на тому, що законодавець вірить особі, яка вчинила злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, що вона виконала всі передбачені законом до неї вимоги, зокрема, відшкодувала завдані нею збитки або усунула загрозу шкоди, примирилася з потерпілою стороною і все це ґрунтується на компромісних відносинах між потерпілим і підозрюваним чи обвинуваченим, державою і суб'єктом злочину на домовленості про те, що підозрювана особа чи обвинувачений виконають у повному обсязі взяті на себе зобов'язання перед потерпілим та державою, вона розкається і у подальшому не буде вести антисоціальний образ життя, не здійснить знову злочинного діяння.

Сьогодні правовідносини, які виникають між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим, щодо кримінальних проступків, злочинів невеликої і середньої тяжкості та у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення теж відносяться до конфліктних. Але необхідно наголосити на тому, що є певний історичний поворот до практики стародавніх часів у частині вирішення конфліктів, які виникають із деліктів. Зокрема, з точки зору психології, є позитивні зрушення вирішення таких конфліктів за допомогою компромісів, взаємних уступок, укладання угод. Держава знову віддає потерпілому право вирішити долю особи, яка вчинила злочин, але у нових, більш досконалих правових рамках.

Слід зазначити, що як свідчить практика, не просто привести до компромісу потерпілого та підозрюваного, і особливо, по насильницьким та насильницько-майновим злочинам. Залишається чимало дискусійних, недостатньо розроблених питань і аспектів, що пояснюється складністю й багатогранністю інституту відновного правосуддя. Складність ситуації полягає тут у психологічному забезпеченні проведення примирення, зазначених вище осіб, ще не розроблені психологічні механізми проведення підготовки та укладання угод примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим. Складність ситуації полягає тут і у невизначеності статусу медіатора та його ролі у відновному правосудді тощо.

Висновки. Новели КПК України поки ще не набули рівня звичайного алгоритму розв'язання юридичного конфлікту. Вони потребують пропаганди на рівні суспільної думки та професійного співтовариства, а також психологічного супроводу процесу примирення сторін, адже на цьому етапі кримінального провадження його учасники відчують сильні емоції.

Є нагальна необхідність узагальнення як минулих надбань, так і наявний практичний досвід та теоретичні знання про інститут примирення, його функціональне призначення та на основі історичного досвіду визначити основні напрями удосконалення слідчої діяльності, зокрема, психологічного забезпечення відновного правосуддя в частині приведення його до європейських стандартів.

Література:

1. Покровский И. А. История римского права / И. А. Покровский. — СПб: Летний Сад, 2002.
2. Новицкий И. Б. Римское право / И. Б. Новицкий. — 7-е изд. — М.: ТЕИС, 2002. — 310 с.
3. Покровский И. А. История римского права / И. А. Покровский. — СПб: Летний Сад, 1998. — 560 с.
4. Кривцов А. С. Общее учение об убытках / А. С. Кривцов. — Юрьев: Типогр. К. Маттисена, 1902.
5. Підпригора О. А. Основи римського приватного права: підручник / О. А. Підпригора. — К.: Вентурі, 1997. — 336 с.
6. Хрестоматія з історії держави і права України. — Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст.: навчальний посібник: у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. І. Рогожин, О. Д. Святоцький. — К.: Ін Юре, 1997. — 464 с.
7. Історія держави і права України: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.: у 2 т. / В. Я. Тацій, А. І. Рогожин, В. Д. Гончаренко [та ін.]. — К.: Ін Юре, 2003. — Т. 1. — 656 с.
8. Хрестоматія з історії держави і права України: навчальний посібник / Упорядник. Чайковський А. С. — К.: Юрінком інтер, 2003. — 656 с.
9. Демидов В. Некоторые вопросы применения особого порядка судебного разбирательства / В. Демидов // Российская юстиция. — 2003. — № 4. С. 23-27.
10. Кувалдина Ю. В. Предпосылки и перспективы развития компромиссных способов разрешения уголовно-

- правовых конфликтов в России: дисс.... канд. юрид. наук / Ю. В. Кувалдина. — Самара, 2011. — 272 с.
11. Шаталов А. С. Заключение досудебного соглашения о сотрудничестве: правовая регламентация, достоинства и недостатки / А. С. Шаталов // Журнал российского права. — 2010. — № 5. — С. 35-44.
 12. Розвиток медіації в Україні. Польсько-українська співпраця: зб. статей / Наук. ред. Войтюк І. А. — К.: Арт-бюро. — 2004. — 189 с.

Меркулова Ю. В. История и современное состояние уголовного производства на основании соглашений

Аннотация. Статья посвящена изучению истории и современного состояния уголовного судопроизводства на основании соглашений о примирении. Рассмотрены исторические этапы изменений правоотношений пострадавший – правонарушитель и их зависимость от толкования объективной и субъективной стороны преступления, от обычаев и общественного мнения на разных этапах развития общества, а также нынешнее состояние проблемы.

Ключевые слова: потерпевший, уголовное производство на основании соглашений о примирении, юридический конфликт.

Merkulova J. History and current state of the criminal proceedings on the basis of agreements

Summary. This article is devoted to the study of the history and current state of the criminal proceedings on the basis of agreements. Considered the historical stages of change of legal victim – offender, and dependence on the interpretation of objective and subjective side of crime, of customs and public opinion in various stages of social development and present state of the problem.

Keywords: the victim, the criminal proceedings on the basis of agreements, legal conflict.